

Mit lehet tudni *A falu jegyzője*
 első két kiadásáról,
 és mi következik ezekből az irányregényre nézvést?

Eötvös József második regénye, *A falu jegyzője* az irányregény eklatáns példaként része – ha része még egyáltalán – az irodalmi köztudatnak. A közműveltség vonatkozó elemei feltehetőleg legpontosabban az Unikornis Kiadó igényes kivitelű A Magyar Próza Klasszikusai sorozatában¹ megjelent kiadás ismertetésében lelhetők fel. Fenyő István, a kötet utószavának szerzője ezt írja: „Az író legfőbb célja *A falu jegyzőjében* az akkori megyerendszer leleplező bírálata, melyet ő centralista elvbarátaival együtt a hazai feudalizmus elsődleges támaszának, bástyájának tekintett. Alapvető politikai törekvése a szabad és egyenlő emberek újfajta, polgárosult nemzeti társadalmának létrehozása volt – ennek útjában pedig leginkább a kiváltságrendszer hazai őre, a megyei hatalmi szerkezet állott. A regény mindenekelőtt ennek negatív működését mutatja be, világítja át sokféle vetületben, az intenzív teljesség igényével. *A falu jegyzője* főként arról szól, miként teszik tönkre kevesek – a kiváltságos nemesség – a megyerendszer segítségével sokak, a népmilliók életét, miként vált már elviselhetetlenné az író jelenében e kirekesztő közhatalmi organizmus, az elavult múltnak e kövülete.”² Ennek a politikai törekvésnek a külső velejárájaként állítja be Fenyő István (s így talán az általános műveltség) a regény Hartleben Konrád Adolfnál történő 1845-ös első, füzetekben történő kiadását: „Az említett év márciusának elején látott napvilágot az első nyolcvés füzet, majd sorozatosan a többi, s a vállalkozás november elején vált teljessé. [...] Az új kiadási módszer egyrészt felcsigázta az olvasó érdeklődését, másrészt lehetővé tette azt, hogy az író regényének új folytatásaiban reagáljon a közönség észrevételeire, kívánalmaira. Az addiginál eleve közvetlenebb, demokratikusabb viszony teremtődött így író és olvasó között.”³ Végignézve azonban *A falu jegyzője* első kiadásáról fennmaradt adatokat, illetve összevetve az első és az 1865-ös második kiadás szövegét, különös tekintettel a bírálatokra adott reakciók szempontjára, ezt a véleményt – s ennyiben *A falu jegyzője* illetéknéppen irányregény voltát – legalábbis fenntartással kell kezelnünk.

A falu jegyzője keletkezésére három úgy-ahogy eltérő változat szerepel a szakirodalomban – és valószínűleg mindhárom egyetlen helyen, Ferenczi Zoltán 1903-as monográfiájában olvasható. Ferenczi először egy olyan ver-

ziót ad elő, amely szerint a kézirat hagyományos módon, végleges állapotban került előbb a cenzori hivatalhoz, majd annak jóváhagyásával a kiadóba: „A falu jegyzőjének egész előállása, iratásának ideje, sőt tartalma is azt tanúsítja, hogy Eötvösnek, legalább fejében, már az egész készen volt, még mielőtt a centralisatióra vonatkozó czikkeit közzétette volna. Világos, hogy a politikai átalakulás elmélete, a szükséges reformok rendszere s mindezeknek egy központi képben, költői alakban való feltüntetésének tervezete egyszerre s tehát nem amazok után, érett meg benne. Így 1844 december 22-ike tájt már jó részben mint kész műről szólnak róla a lapok [...]. Csakis így magyarázható meg, hogy az akkori lassan munkáló időben már 1845 márczius elejére első füzeté megjelenhetett.”⁴ Másodjára, kilenc oldallal később, az előbitől radikálisan eltérve úgy véli: „alig van érdekesebb esemény, mint figyelemmel kísérni Eötvös e műve haladását. Elkezdte kiadni 1845 márcziusa elején; előre meg volt határozva, hogy nyolcz, egyenként 8–8 íves füzetben fog minden hó elején megjelenni s így november 9-ikére jelent meg teljesen. A mint előre haladt, észre lehet venni, hogy mind több és több kérdést ölel fel, [...]. A bírálók és a közvélemény [...] minden újabb füzetet meleg részvétellel, megjegyzésekkel, dicsőítésekkel és gáncsolásokkal fogadott, melyeket Eötvös a későbbi füzetekben nem egyszer megjegyzésekkel kísér.”⁵ Végül az iménti részlethez fűzött harmadik lábjegyzetben kissé finomítva véleményén, egy, a korábbi változatok között félúton lévő lehetőséget ír le: „Semmi sem világosabb tehát, hogy a regény nem mint teljesen kész mű került a nyomtatás alá, hanem részben a nyomtatás folyama alatt készült.”⁶

Az első változatot több, a sajtó alá kerülő „mint már jó részben kész műről” szóló híradás is alátámasztja. Elsőként a *Pesti Divatlap* írt erről 1844. Télelő 15-én: „Báró Eötvös József, az ünnepezt költő is bevégezé már »A falu jegyzője« czimü vig regényét. S a Carthausi komoly muzsájú költőjével e téren is találkozunk, igen érdekes leend.”⁷ Pár nappal később, december 19-én a *Jelenkorban* ez szerepel: „Az ujdonságok közül alig emlithetünk érdekesbeket, mint az irodalom mezején föltünteteket, 's így ki a' jót széppel akarja párosítani, örvendezhet, hogy az annyira fölpanaszlott meddőség után ismét jó reményü tehetségek fejlődnek; 's a' már koszorunyertes írók is versenygenek a' lelki foglalkozást gyarapítani. Illyenek: b. Eötvös, Kuthy L., b. Jósika M. kik rövid időn elmeszüleményeikkel fogják gyönyörködtetni a' szellemi élvre vágyó közönséget.”⁸ Télelő 21-én a *Honderűben* ez olvasható: „A Carthausi' írójától sajtó alatt van a »Falusi jegyző« czimü új regényének első része.”⁹ A *Pesti Hírlapban* december 22-én ez áll: „Eötvös József b. koszorus írónk nem sokára, a' falu' jegyzője' vigregényével szerencsésítendi az olvasó községet. Kiváncsiak vagyunk a' Karthausi' komoly költőjét e' téren is üdvözelní.”¹⁰ Végül emellett szól a *Budapesti Híradó* 1845. január 9-én laptársai majd egy hónappal korábbi információinál részletesebb híre a kész regény füzetekben való megjelenéséről: „Eötvös József b. »Falusi jegyzője« czimü vig

regénye már sajtó alatt van, 's Hartleben költségén füzetekben fog megjelenni; a derült olvasmány kedvelői bizonyosan kellemesen fognak meglepetni ezen érdekes ujdonság által";¹¹ illetve Vas Andor az első füzetet értékelve az *Életképek* 1845. március 15-i számában idéz a kiadó jegyzetéből: „Hogy a' regényt a' tisztelt közönségnek elébb kezeibe juttathassuk, annak kiadását egyes, nyolcz nyomtatott ivet magába foglaló, füzetekben határoztuk meg. Minden hónapban egy-egy füzet fog megjelenni.”¹²

Ferenczi Zoltán utolsó elgondolására, a regény kiadás során történő részbeni alakulására szintén találhatunk bizonyítékot. A szöveg végén akad néhány olyan részlet, amelyről viszonylag megnyugtató bizonyossággal kijelenthető: ezek egy korabeli bírálatnak címzett reflexiók. Tudniillik a *Budapesti Híradó* 1845. június 8-i számában szerepel egy kritika az addig megjelent első három füzetéről. E bírálat elsősorban – mint oly sokan később – a jellemábrázolásban talál kivetnivalót: „a jellem nem születik készen a világra: azt nevelés, példa, viszonyok, 's élet erősíti”, vagyis „minden jellemi rendkívüliségnek motiválva kell lenni”, és így azt sajnálja, hogy a szerző „a főérdeket a társaság alsó rétegeinek juttatja, mártiri koronával tüntetve fel 's a tüdő rény gloriájában minden aljasságot, midőn másfelül a kiválóbb állás emberei a nevetségesnek, minden gyarlóság, rosszaság, sőt bűnnek képviselőivé tétetnek”; illetve mintegy mellékesen kitér a regény nyelvhelyességére: „Még a nyelvbéli előadás hanyagságát, az idegen szólások hemzsegését, a nyelvtani 's írásbeli incorrectséget kell megrónunk.”¹³ A regény 1845-ös kiadásának vége felé, a második börtönrendszer-leíráskor, szerepel egy mondat, amely részint e szavakon háborog: „Ha nem irnék regényt, vagy nem kellene félnem, hogy azok által, kik a' művészetet lealacsonyítva képzelik, ha az valamely nemes czél' kivitelére eszközül használtatott, 's a' kifejezést idegenszerűnek hiszik, mellyel valami igazság mondatik ki, – ismét mellékes oldaldöfésekkel fogok vádoltatni – történeteket mondhatnék el, mellyeknek hallásánál olvasóim borzadnak; [...] de hisz' illy történetek nem olly ritkák, hogy rendkívüliségök által érdeket gerjeszthetnének, – 's ha elmondanám, csak ismét azon régi hibámba esném, mellyre egyik bírálóm figyelmessé tesz: hogy martyri gloriában tüntetem fel az aljasságot, [...] – legjobb, ha tömlöceinkről egyáltalában [sic] nem szólok többet, miután, szinte ezen bíráló, arra is intett, hogy ha regényemben valami rendkívülit fölteszek, azt motiváljam.”¹⁴ És még később is bukkanak fel talán e bírálatra adott reflektálások: a második kiadás alapján a XXXV. fejezetben a narrátor az ellene emelt vádat – „miként történetem csak aljas körökben forog s paraszt-szenvedések apoteózisát foglalja magában”¹⁵ – óhajtja megcáfolni; az utolsó fejezetben Zsuzsi sorsát ezzel a felvezetéssel zárja le: „Miután az urakról szóltam, s így bírálóm előtt, ki e művemet azzal vádolá, hogy benne az első helyet a nép első osztályainak engedém át, javulásom jelét adám: nem akarják-e tudni olvasóim, mi

történt Zsuzsival?";¹⁶ egyszer pedig, szintén a XXXV. fejezetben, engedelmet kér bírálótól, amiért ismét latin kifejezést fog használni.¹⁷

Ellenben a középő, az utóbb leginkább irodalomtörténeti tényvé váló elgondolásnál annál nagyobb a zűr. A probléma valószínűleg abból ered, hogy tényvé két módon válhatott ez a változat: alapvetően az irányregény szempontjából el tudták különíteni, Eötvös mely mondatai számítanak az aktuális közvélemény, a korábbi füzetekre megjelent bírálatok elleni reakcióknak; másrészt a szöveg nyelvhelyességi hibái szempontjából ez az alkotási eljárás megfelelő mentegetőzési pontnak bizonyult. A *Pesti Hirlap*ban például ezt hozták fel a *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847. évi első és második számában megjelent bírálat ellen: „Nem vitatjuk, sőt elismerjük, hogy nyelvhibák találhatnának a' három vastag kötetnyi regényben, mellyet ismételve leiratni 's többször átnézni hihetőleg idő is alig volt, a' mint a' füzetek' megjelenése egymást követte.”¹⁸ Már ez a magyarázat is zavaros, amennyiben az akár „már jó részben kész” háromkötetes mű hibáit a füzetenként történő sietős kiadással indokolja, ám a bírálatok leválasztásával még egyértelműbben összekeverték a dolgokat. Olyannyira, hogy számomra még a *Budapesti Híradóra* adott azonnali replikák is gyanúsak lettek. Eötvös ugyanis hónapokkal azon füzet megjelenése előtt, ahol a legteljesebben szerepel a bírálat, egy nyilatkozatot tett közzé a *Pesti Hirlap* június 12-i számában, mely *Nyilatkozatban* ráadásul éppen a később újra felhánytorgatott vádakat szó nélkül hagyja, és egész másokra vesz elégtételt.¹⁹ Másrészt Eötvöst kortárs bírálói már *A karthausi* kapcsán is a jellemábrázolási hibák miatt feddték meg, mint tette például Haraszthy Samu az *Athenaeum* 1841. augusztus 31-i számában, és – fájdalom – éppen *A falu jegyzőjében* többször alkalmazott *motiválatlan* kifejezéssel: „Azon kétségbeesést, melly Gusztávot a dauphinei néma barátok' kólostorába vezeté, 's majd nem öngyilkossá tevé, nem találtam eléggé motiválva.”²⁰

Ám hogy valójában mennyire kaotikus a helyzet az irányregény körül, azt az mutatja, hogy még véletlenül sem ugyanazokat a mondatokat tekintették olyan reakcióknak, melyek válaszul a bírálatokra, a centralizmus védelmében kerültek frissiben a regény következő részletébe. Ferenczi Zoltán még logikusan jelölte ki monográfiájában, szerinte melyik főtárgyaktól való eltérések lehettek ilyen észrevételek: példái java elfogadható *aktuális* kiszólásként, hiszen valamennyi a szöveg vége felé található, részint lefedik a *Budapesti Híradó* cikkére adott valószínű válaszokat, ráadásul közülük három kimaradt a második kiadásból.²¹ Azonban már ő is megnyitja a lehetőséget az ellenőrizhetetlenség felé, részint, mivel főszövegében elfogadja, hogy nem ismerhetjük az összes bírálatot („végre is az, a mi nyomtatva maradt ránk, csak igen kis része”), részint, mert egyik lábjegyzetében beemel olyan példákat is, melyek szerintem logikusan teljesen elfogadhatatlanok. Még tovább ment monográfiájában Sőtér István, aki amellet, hogy Ferenczi egyik példáját sem

idézi, számomra teljesen meghökkentő módon beemel egy vadonat újat: ő Eötvös a regényben adott feleletének érzi „azt az irányzatos ars poeticát, melyet a Victor Hugo tanulmányokra emlékeztető szenvedélyességgel fejt ki *A falu jegyzőjében*”.²² Sőtér példája azért váratlan, mert ezek a mondatok a szöveg közepe táján szerepelnek, Kelmenfy László szerint a negyedik füzet 128. lapján, vagyis 1845 júniusában, amikor még csupán Vas Andor első füzetéről írt alapvetően pozitív kritikája volt olvasható az *Életképekben*. Őt követi, és toldja kissé meg Fenyő István, aki szintén kizárólag ezt a példát hozza, természetesen átírva – ő az ars poeticát emeli valamennyi értekező részlet helyébe: „Eötvös bennük [ti. a reflexiókban] válaszol a művére vonatkozó kritikai megjegyzésekre, nyilvánítja ki az irodalom feladatára, rendeltetésére vonatkozó nézeteit. E reflexiókban Eötvös kifejti – továbbfejlesztve majd egy évtizeddel korábban Victor Hugóról írott tanulmányainak eszméit – ars poeticáját.”²³

Persze ez a káosz és kötetlenség bármihez megfelelő alapnak bizonyulhatott. Még ahhoz is, hogy Fenyő István (és őt vakon követve Taxner-Tóth Ernő) azt gondolja, Hartleben élelmes vállalkozóként *A falu jegyzőjét* „újfajta kiadási módszerrel” jelentette meg: „az angol Charles Dickens első regénye, *A Pickwick Klub* megjelenésének mintájára füzetekben bocsátotta ki”, és míg „az előző folytatás megjelent, addig Eötvös írta a következőt”.²⁴ Holott figyelembe véve, hogy a regény pontosan a negyvenes évek közepén jelent meg, a magyar irodalom életének abban az átmeneti korszakában, amelyet Margócsy István Petőfi Sándorról írt monográfiájában a „modern irodalmi gépezet” legsikeresebb működési időszakának nevez, úgy érzem, egészen meggyőzve érezhetjük magunkat: az irányköltészet-vitához kapcsolt szakaszonkénti alakulása *A falu jegyzőjének* nem állja meg helyét, és a füzetekben való kiadás, illetve a róla szóló folyamatos hírverés illetve vita, a tulajdonképpeni reklámhadjárat, nem más, mint a korszak szokásos jelenségeinek egyike.²⁵ Tudniillik Margócsy szerint ezt a rövid korszakot a kapitalista viszonyok térhódítása jellemzi: a modern irodalom alapvető létformája a piaci megjelenés lett: „az irodalmi termelés (azaz a közönségnek olvasmánnyal való ellátása) már munka (a szónak közgazdaságtani értelmében is!), mely jogos bérére tarthat igényt, s a szerkesztő és kiadó nem jócselekedetet hajt végre akkor, mikor kiadja a műveket, hanem üzleti műveletet, melynek üzleti részéből a szerzőnek is jogosan részesülnie kell”,²⁶ „Az írónak mint pozitív iparlovagnak [...] az lesz a feladata, hogy állandó termelésével (azaz kínálatával) a piacon állandó keresletet gerjesszen és tartson fenn, s ennek a keresletnek a kielégítésével teremtse meg a saját anyagi egzisztenciáját.”²⁷

Ezen az alapon hívja fel Sőtér István a figyelmet monográfiájában az első és a második kiadás eltéréseire azzal, hogy Eötvös a „regény 1865-ös kiadásában csökkentette ezeket a beszótt, értekező részleteket, – illetve mellőzte azokat, amelyek közben időszerűségüket veszítették (pl. a különféle börtön-

rendszerekről, vagy a latin nyelv mellőzéséről stb.)”,²⁸ hiszen a két kiadás eltérései annál jóval radikálisabbak, mintsem hogy le lehetne őket írni egy sima ritkítással. Ráadásul alapjaiban egészen más irányúak. Még ha fair próbálok is maradni, és mellőzöm – ami természetesen egy komoly filológiai alapokon álló munkánál teljességgel megengedhetetlen – az eredeti edíciókat, vagyis a szöveg a szerző által látott két kiadásának csupán az eltéréseit veszem figyelembe, melyeket Sőtér István garantáltan ismert (hiszen az 1950-es Magyar Klasszikusok sorozat B. Tamás Anna sajtó alá rendezésében megjelent első kötetéhez ő írta az előszót), akkor is annak kell kiderülnie, hogy a második kiadásból rendszertelenül kerültek ki a részek, vagyis semmi sem indokolja a beszúrt magyarázó és a szorosan vett mesélő részletek elkülöníthetőségét. Bár kétségtelenül a két legfeltűnőbbben, mert leghosszabbban kimaradt részlet a börtönviszonyokat taglalja, illetve gúnyolódik a nemesség deák nyelv elvesztése feletti fájdalomán, ebből azonban elhamarkodott lenne arra következtetni, Eötvös ebben az edícióban azokat a részeket rövidítette, amelyek a füzetenként megjelenő irányregényt ért támadások miatt korábban aktuálisak voltak. Tüzetesebben végignézve a B. Tamás Anna szerkesztésében jelölt húzásokat, inkább úgy tűnik, netán egy alapjaiban egészen más rendszer szerint kerültek ki az 1845-ös szövegből elemek. Amennyiben szükséges egységes szempontot találni a rövidítések szervezőjeként, úgy talán három elvet fedezhetünk fel. A három megfontolás valami ilyesmi lehetett: csökkenjenek a karthausis, az emberi lélekről alkotott általános elméletek, legyen kicsit kevesebb az írói létre reflektáló részlet, illetve (mindazok mérhetetlen sajnálatára, akik az ökokritika iránt fogékonyak) maradjanak ki a természet ember általi pusztításával számot vető mondatokból. A lélekről, sorsról szóló sorok csökkentési igényének köszönhetően lett rövidebb Viola jellemzése,²⁹ vagy ezért került ki egészében ez az igazán karthausisan hasonlattal telített példázat: „Mint a hajó a ’ csalódás ’ habjain lejt el nemünk ’ életén; vannak, kiket a ’ végzet a ’ többiektől elkülönözött, ’ s kik magánosan a ’ partokon állva látják, miként ragadja magával az ellentállhatlan ár társaikat ’ s felszólitják a ’ haladókat ’ s kéri, hogy szálljanak ingó csónakukról a ’ biztos földre! mit ér? hisz’ ők nem érzik bárkájok ’ mozdulátát, ők ingatlan alapon képzelik magukat, ’ s elkábult szemeiknek úgy látszik, mintha a ’ partok ’ s ki onnan hozzájok szolt, szaladnának. Sokan voltak, kik a ’ darab igazságot, mellynek magukat birtokában gondolták, oda vetették az élet ’ árjai közé, a ’ kincs lesülyedett, – ’ s mint tengeren az egyes kláris-ág fölött fövenysziget támad: úgy az emberi tévedések ’ legnagyobbjai illy kis részlet igazságokon alapulnak, mellyeket századok ’ csalódásai takartak el, – ’ s ki az alapot letevén, sirhatna az épületen, melly fölötté készült.”³⁰ Egyetlen olyan tagmondat hullott ki, amely a szerző írói képességei feletti mentegőzését árnyalja.³¹ Illetve az átiratban egyrészt nem, másrészt pedig lényegileg meghúzza szerepel két, a tönkretett természetet leíró részlet: „Az őserdő, melly

e' tájakat talán egykor eltakará, kivágotott, a' természet' hatalmas élete kiirtatott, az áthatlan növényfátyol, mellyel e' föld szűz testét egykor takarta, az ember' fejszéje alatt eltűnt, 's vele a' madarak' ezerhangu éneke 's a' vadak' vig játéka a' hűs rengetegben; de az ember, midőn a' természetet legyőzé, nem takará el a' csata nyomát új teremtéseivel. Az erdő eltűnt, 's helyében csak pusztaságot találunk, 's nincs miért örülnünk a' természet fölött kivitt győzelmünkön";³² „A' rónán, hol máskor ködös őszi napokban, mint a' jelen, ha a' távol faluk' tornyain az estharang elhangzott, minden elhagyatva állt, 's néha egy magányos róka, midőn prédát keresve könnyű léptekkel a' téren átsuhant, vagy legfőlegb néha távol lókopogás szakíták félbe az ünnepélyes csöndet, 's hol a' föld talán a' boldog napokról álmodozék, mellyekben földszinét ember még föl nem szántá vasával..., most egyszerre egy hintó és egy szekér hajt sz. Vilmos felé.”³³

De sajnos, e három elvvel a húzásoknak csupán elenyésző részét lehet megindokolni, a javuknál még a nyomát sem fedezhetjük fel egységes elképzelésnek. Összességében nem állapíthatunk meg többet, mint amennyi az imént utoljára idézett példamondat változatainak precíz összevetéséből következik: a szerző átírta a mondatokat. Legalábbis én semmilyen más logikus indoklását nem tudom elképzelni annak, hogy, mondjuk, miért kellett elhagyni a statáriális tárgyalás kínos ebédjéből a nemes bírakat kifigurázó tizenöt sort,³⁴ milyen okból tűnt el a zsidó sorsán betegsége előrehaladtával megnyugvó Rétynéen gúnyolódó mintegy hét tagmondat,³⁵ minek köszönhetően lett kicsit rövidebb a taksonyi főispán jellemzése,³⁶ miért maradt ki a magyar nemességet a római ludakkal párosító hasonlat,³⁷ vagy a tisztújítás főispáni asztalának ezen humoros bemutatásának *egy része*: „A' főispáni szék előtt közönségesen ácsmunkával készült hosszú asztal áll, melly azon egyedüli czélnek, mire illy alkalomnál asztalt használhatni, t.i. hogy minél előbb eltörjék, közönségesen még a' választás' kezdete előtt megfelel; reá, mint százas szokásunk szerint minden tanácskozási asztalra, mi egy régiségbúvár' véleménye szerint némelly beszéd' zöld elnevezésére alkalmat adott, a' megyeháznál található zöld posztódarabot takartatnak”³⁸ etc.

Ha pedig, feladva az eddigi legalább alapjaiban fair viselkedést, áthelyezkedem végleg az eredeti kiadások biztos filológiai alapjára, úgy még inkább az derül ki: szó sincs arról, hogy Eötvös kifejezetten és kizárólag az aktualitással rendelkező, beszótt, értekező részeket akarta volna kihúzni. B. Tamás Anna tudniillik azt állítja, kiadásukban a „két csillag közötti szöveg [...] az 1845-ös első kiadásban szerepel; a másodikból [...] már kimaradt”,³⁹ de az igazság az, hogy ezek a csillagok közötti részek a legkevésbé sem takarják a csakugyan kimaradóakat. Így például az 1950-es kiadásban teljességgel jelzetlen marad, hogy az 1845-ös szövegben Ákos sebesülését követően még kétszer kiáltotta a kovács a házból kirohanva: „gyilkos!”,⁴⁰ vagy ugyanígy abszolút jelöletlen, mi minden maradt ki ebből a fejezetkezdésből: „Olly sze-

mekkel birva, mint a' középkorban némelly boszorkányok, kik, ugy hívék, legalább jámbor apáink, ha pilláikat bizonyos kenőcscsel megdörzsölek, mértföldekre 's éjjel szintugy láttak, mint mások nappal, – 's ha még fölteszszük, hogy a' nagy térségen, hol történetünk játszik, valamely magasabb hely volna, mellyről tekintetünkkel messzebbre hathatnánk: most valóban ritka dolognak lehetnénk tanúi." – „Ha boszorkány szemekkel birnánk, kik – mint jámbor apáink hitték – éjszaka mint nappal mértföldekre láttak, s ha a téren melyen történetünk játszik valamely magasabb hely volna található, most valóban ritka dolognak lehetnénk tanúi.”⁴¹ És még a csillagozott részeknél is csupán félig-meddig idézik a hiányokat: mindjárt az első jelölt helyüknél csupán az egyetlen „földosztogatás” szót adják meg,⁴² holott mint-hogy alapjaiban változott meg a mondat, más dolgok szintén hiányoznak: „Félni lehetett tehát, hogy ámbár Konkolyi' részéről minden mi a' nemességet érdeméről meggyőzhette, ugy mint: földosztogatás, a' szegényebb sorsu nemeseknek csapszéki ivócskák, a' honoratoroknak barátságos ebédecsekék, a' legnagyobb mértékben megpróbáltattak, Réty népszerűsége ellenében a' választásnál győzni nem fog.” – „Félni lehetett tehát, hogy ámbár Konkolyi részéről minden megkisértetett mi a nemességet érdemeiről meggyőzhette, s a szegényebb nemesség csapszékekben, az előkelőbbek barátságos lakomáknál eleget tapasztaltak mi őket az alispányjelelt hivatalképességére figyelemzteté, mégis Réty népszerűsége a választásnál győzni fog.”⁴³ Mindennek megfelelően ha igazán kritikus lennék, akkor azt kellene gondolnom, az eredeti kiadások alapján arra vetül fény, B. Tamás Anna alapvetően úgy tünteti fel a húzásokat, ahogy azok megfelelnek a kor ideológiájának, illetve lényegileg azokat jelzi, amelyek majd alátámasztják Sötér István elképzelését a spontán készülő 1845-ös irányregényről.

A teljes igazság a két kiadás eltéréseit illetően az, hogy a második kiadásra a szerző szinte mindent átfogalmazott: a szavak, a tagmondatok helyet változtattak, vagy kihullottak egészükben. A történet maga ennek megfelelően nem változott,⁴⁴ csakis a mondatok, bekezdések kerültek feltördelésre, és ennyiben megnőtt a fejezetek száma: az 1845-ös III., V., VI. (e háromnál bekezdés sem volt a mostani határhelynél), és XXIV. fejezetek ketté lettek szedve. A szöveg radikálisan megváltozott: leggyakrabban (és folyamatosan) a hírhedt eötvösi körmondatok mentek egyre összébb és összébb – például 1845-ben még a két első történetkezdő mondat egy volt: „Egy octoberi nap' meleg sugárai önték el fényöket Tiszarét' messze terjedő téreire, az égen nem vala felleg, melly tiszta kékjét elsötétitné, a' téren merre csak a' szem érhetett, nem egy szekér, melly zöld színét porfellegekbe boritná, – csak a' pacsirták' ezerhangú éneke melly az eget eltölté, a' távolban legelő falucsordának kolompolása 's itt ott egyes munkás, ki kaszájával vállán, énekelve hazafelé balagott, – szakíták félbe a' nagy ünnepélyes csöndet, melly között a' nap a' lát-határ felé süllyedett.”⁴⁵

Márpedig így a szöveg átírásának épp ugyanaz a tanulsága, mint amit az első kiadás füzetekben történő megjelenéséről szóló híradások jeleznek: amennyiben Eötvös József csakugyan irányregényként gondolta el *A falu jegyzőjét*,⁴⁶ amely főként a centralizmus vitathatatlan szükségességét hivatott propagálni a korabeli megyei vérlázító helyzet bemutatásával, akkor is egészen biztos, hogy nem olyan egyszerűen tartotta szövegét irányregénynek, mint ahogy azt néhány későbbi irodalomtörténész vélte. Vagyis a füzetekben való kiadás egyáltalán nem segíti direkt módon a centralizmus terjesztését, szó sincs róla, hogy így az irányregénnyel „demokratikusabb viszony teremődik író és olvasó között”, miként nem választhatók ki a szövegből egyértelműen az akkori aktuális problémákról értekező kitérések, és ennek megfelelően az átírást követő második kiadásból sem maradhettek el a füzetekre megjelenő kritikákra válaszoló azon „beszött, értekező részletek, melyek közben időszerűségüket veszítették”.

1 A bőr táblalaborító Winter & Co. (Basel) IBL *Jebra* anyagába a táblavéseteket, arany- és dombornyomásokat a Vésnök Kft. készítette.

2 FENYŐ, 1995, 322. És egy ideig még valószínűleg nem is fog változni *A falu jegyzőjéről* alkotott tudásanyag. Legalábbis ezt valószínűsíti, hogy mindhárom az elmúlt évben napvilágot látott értelmezés az irányzatosság problémakörén belül tartja tárgyalhatónak a regényt.

Szalai Anna főként Üveges Jancsi alakjára összpontosító dolgozata konklúziója fogalmazza ezt meg a legdirektebben: „*A falu jegyzője* a megyei rendszert bíráló és az elnyomott osztályok felszabadításáért szót emelő irányregényként vonult be a magyar irodalomtörténetbe. A művet az emancipáció érdekében szót emelő irányregénynek is tekinthetjük. Pontosabban olyan irányregénynek is, amely szépirodalmi szövegkörnyezetben tér vissza *A zsidók emancipációjában* megfogalmazott gondolatokhoz és fogalmazza újra Eötvösnek az esszéiben kifejezésre jutó hitvallását Üveges Jancsi alakján keresztül.” [SZALAI, 2001, 40.] Z. Kovács Zoltán a romantikus írónia fogalmát körüljáró disszertációja vonatkozó fejezete „*A falu jegyzője* befogadástörténetében meghatározó szerepet játszó »irányzatosság« tételéből” indul ki, ennek keretei között vizsgálja a regény értelmezésének kérdéseit: „miképpen lehetnek egy narratíva

jelei a meggyógyítandó valóság tüneteivé, azaz milyen eszközökkel igyekszik a regény a »siránkozást« cselekvést kiváltó »ajkiáltássá« változtatni.” [Z. KOVÁCS, 2001, 530., 533.] Taxner-Tóth Ernő minthogy elfogadja az elbeszélő küldetésstudatát, bár megpróbálja új szempontok felvetésével tágítani az értelmezés keretét, alapjaiban nem lép túl az irányzatosság körén. Szerinte „*A falu jegyzőjéből* sem hiányzik a küldetésstudatból fakadó »irány«, de azt ne keressük se a sokféle ágazó történetben, se a jellemeiben, se a sokat emlegetett »valóság ábrázolásában«. Sőt a beszélő gyakori »kiszólásaiban«, részletes magyarázataiban, fejtegetéseiben sem. A szövegben nyoma sincs a centralizmus mellett szóló érvrendszernek, amelyet Eötvös politikai cikkeiben világosan kifejtett. A regényíró érdeklődésének középpontjában az emberi létezés, az emberi világ ellentmondásai állnak. Az »irány« abban az allegóriában rejlik, amely a befogadóban alakul ki a beszélő által irányított érzelmi hullámmás hatás alatt. Ez hozza közel, ez teszi személyes üggyé az előzőleg (és nem csak Eötvös írásaiból) megismert társadalmi gondokat. Mindenekelőtt a vérlázító igazságtalanságokat.” [TAXNER-TÓTH, 2001, 509.]

3 FENYŐ, 1995, 321.

4 FERENCZI, 1903, 127.

5 FERENCZI, 1903, 136.

6 FERENCZI, 1903, 137.

7 Pesti Divatlap, 1844, 24., 172.

8 Jelenkor, 1844, 101., 606.

9 Honderü, 1844, 25., 402.

10 Pesti Hirlap, 1844, 415., 870. Főként a későbbiek fényében érdemes már itt felhívni a figyelmet arra, hogy Ferenczi Zoltán éppen a *Pesti Hirlap* (messze nem a legelső) dátumát említi meg.

11 Budapesti Híradó, 1845, 110., 20.

12 VAS, 1845, 346. Ezen a ponton, bár egészen szoroson nem tartozik a tárgyhoz, nyilván nem hiábavaló bemutatni a füzetekről tudósító adatokat, és már csak azért sem, mert ezek az eddigi szakirodalomban sehol sincsenek egybegyűjtve.

Végignézzve a korabeli lapokat, beszámol, vagy esetleg kritikát közöl egy-egy füzetéről a *Budapesti Híradó*, az *Életképek* (mellékletével, az *Irodalmi Órrel*), a *Honderü*, a *Jelenkor*, a *Pesti Divatlap* és a *Pesti Hirlap*. Ezek alapján ismerjük néhány füzet tartalmát, nagyjából mikor jöttek ki, idézésekből a kiadói bevezetést (vagy annak egy részét), és néhány mondatot; valamint technikai jellemzőket: 8-adrét, áruk 1-1 forint.

A *Budapesti Híradó* leginkább a BUDAPESTI HÍR HARANG, illetve kétszer a TUDOMÁNYOS VILÁG rovatban ad hírt – így egyedülként összességében valamennyi füzetre kiter: 142. szám. Martius 6., 156. szám. April 1., 176. szám. Majus 6., 194. szám. Junis 8., 217. szám. Julius 18., 227. szám. Augustus 5., 258. szám. September 28. és 281. szám. November 13. Az *Életképek* a Mi hír Budán?, Irodalom, Könyvismertetés, illetve az *Irodalmi Ór* Irodalmi ujdonságok rovatában számol be – hármat hagy ki: III. 10. szám mart. 8., (ettől függetlenül szerepel Vas Andor hosszabb írása az első füzetéről: 11. szám. mart. 15.), 14. szám. apr. 5., 19. szám. maj. 10., 25. szám. jun. 21., ez a 4-nél tart, majd hosszú szünet, végül a 7.-ről és az eljövő 8.-ról: Irodalmi ór 6. szám Oct. 4. A *Honderü* Társaséleti, illetve Heti szemléje szintén majdnem valamennyi füzet megjelenéséről tájékoztat, csupán egyről, az ötödikről nem szól: 20. szám. tavaszaló' 11., 27. szám. tavaszaló' 3., 37. szám. tavaszaló' 8., 43. szám. nyárelő' 17., II. 5. szám. nyárutó' 5., II. 13. szám. őszaló' 30., II. 20. szám. őszaló' 18. A *Jelenkor* a Budapesti napló rovatában ír a

füzetekről, ha ír, ugyanis csupán az elsőről, a harmadikról, az ötödikről és az utolsóról beszél: 27dik szám. april. 3kán., 40dik szám. majus 18kán., 55dik szám. julius 10kén., 92dik szám. november 16kán. A *Pesti Divatlap* a BUDAPESTI SZEMLE rovatban és egyszer a Könyvismertetésben számol be – csupán az utolsó mellőzve: I. 20. szám. tavaszaló' 9., II. 2. szám. tavaszaló' 10., II. 7. szám. tavaszaló' 15., II. 12. szám. nyárelő' 19., II. 17. szám. nyárelő' 24., II. 26. szám. őszaló' 25., II. 27. szám. őszaló' 2. Nem beszélnek a 8. kijöveteléről, csupán előzetesként, és ami meglepőbb, az 5. után úgy hallották, „a VI-ikkal be fog végeztetni”; ráadást őszaló' 25-én sem hallottak még más hírt, mert azt mondják: „B. Eötvös »Falujegyzője« című regényét már befejezte”, őszaló' 2-án pedig hallgatva a korábban közölt hírikről, csak annyit írnak, a regény „hetedik füzete megjelent s a 8-ik, és utolsó füzet a novemberi vásárra fog megjelenni.” Végül a *Pesti Hirlap* – talán részint a szerkesztő, illetve a rovatvezető változásának köszönhetően – Fővárosi ujdonságok rovata mindössze az első, a második, az ötödik, talán a hetedik, és a nyolcadik füzet megjelenésére figyelmezteti olvasóit: 436. szám. Martius 6., 445. szám. April. 3., – eddig vezette a Δ áljelű munkatárs (killetét nem sikerült Fenyő Istvánnak megfejtenie – vö. FENYŐ, 1997, 300–301.), innentől vette át a □ szignójú Pákh Albert a rovatot: 500. szám. Julius 10., 542. szám. September 21. – itt, a többi lap alapján beazonosíthatóan: a hetedik füzetnél, csupán ennyi áll: „B. Eötvös József e' napokban fejezé be: »A' falujegyző«-jét 's az olvasó közönség nem sokára teljesen birhatandja e' jeles regényt.”, 564. szám. October 30.

13 Budapesti Híradó, 1845, 194., 383.

14 EÖTVÖS, 1845, 3:125–126.

15 EÖTVÖS, 1995, 2:233.

16 EÖTVÖS, 1995, 2:317.

17 Vö. EÖTVÖS, 1995, 2:234.

18 Pesti Hirlap, 1847, 814, 37.

19 „Mennyire tüntet fel (ezek a' bíráló' szavai) regényem minden aljasságot martyri gloriában, vagy ha bíráló ur ezzel csak azt akará mondani, hogy művem a' nép' alsó osztályai iránt akar érdeket gerjeszteni, – mennyire magyar 's correct azon írásmód, melly szerint az,

mi társasági viszonyainknál fogva alantabb áll, *aljasnak* neveztetik? azt a' közönség fogja megítélni; [...]. De foglaltatik e' bírálatban valami, mit, mert nem az író' művészi tehetséget, hanem annak lelkületét illeti, 's nem bírálatot, hanem valóságos gyanúsítást foglal magában, szó nélkül nem hagyhatok." [EÖTVÖS, 1845b, 385.]

20 HARASZTHY, 1841, 425.

21 Vö. FERENCZI, 1903, 136–137.

22 SÓTÉR, 1967, 166.

23 FENYŐ, 1995, 328–329.

24 FENYŐ, 1995, 321. Taxner-Tóth Ernő ugyanis *szó szerint* ezt írja: „*A falu jegyzőjének* írója – angol példák nyomán – úgy gondolta, hogy a folytatásos regény huzamosabb ideig fenntartja a feszült érdeklődést, és ezzel erősíti a beszélő hatásának mélységét, gazdagítja érvrendszerét. Megállapodott kiadójával, hogy műve nyolc, egyenként nyolc-nyolc íves füzetben jelenik meg. [...] Ez a nálunk új módszer fölszigázta a vásárlók-olvasók érdeklődését, s a korabeli visszajelzések szerint valóban várták a következő részleteket. A történet elbeszélőjének tehát gondoskodnia kellett róla, hogy mindig maradjon nyitott kérdés, mindig legyen meglepetés; s a regény végkimenetele [...] megfeleljen a várakozásnak.” [TAXNER-TÓTH, 2001, 507.]

25 Ugyanekkor így jelentek meg a fentebb említett Jósika Miklóson és Kuthy Lajoson túl – természetesen szintén jelentős hírverés társaságában – például Fáy András, Nagy Ignác vagy Vörösmarty Mihály munkái.

Mindennek a fényben szeretném megjegyezni: attól tartok, korábban kissé elhamarkodottan vettem fel, hogy 1845-ben *A falu jegyzőjét* „Hartleben tényleg élelmes vállalkozóként előbb kihozta füzetekben, majd ezeket egyszerűen az év végén egybekötve is piacra dobta”. [DEVESCOVI, 1997, 48.] Jelenleg úgy a már idézett *Életképek*ben fennmaradt kiadói jegyzet, mint a tény alapján, miszerint ma egy példány sem található a füzetekből két legjelentősebb könyvtárunkban (mi több, ezeknek, úgy tűnik, már 1888-ban is nyomuk veszett, hiszen Petrik Géza *Magyarország bibliográfiájában* sem szerepelnek), és ráadásul az Országos Széchényi Könyvtár két példánya (App1547 [Előtte: Ex Bibliotheca C. Alexandri Apponyi Rariora. 1561.], illetve 89.540 jelzet-

tel) nem elég, hogy különbözőképpen van bekötte, de eltérő méretű is, inkább azt tartom valószínűnek, hogy Hartleben a háromkötetes regényt adta ki nyolc füzetben, majd ezeket maguk a tulajdonosok kötették be. Helyzetemen az súlyosbít, hogy elgondolásom olyannyira meggyőzően vettem fel mind a XXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián (ahol Taxner-Tóth Ernő volt az egyik elnök), mind kéziratomban (amit Z. Kovács Zoltán rendelkezésére bocsátottam), hogy utóbb bár lappangva, de a szakirodalom is átvette (vö. TAXNER-TÓTH, 2001, 507., 527.; Z. KOVÁCS, 2001, 551.).

26 Mint Szinnyei József a *Magyar írók élete és munkái*ban tájékoztat, a birtokában levő „VIII. füzet 400 frtos eredeti nyugtája szerint” a szerző „3200 frt tiszteletdíjat kapott kiadójától.” [SZINNYEI, 1980–1981, 2:1352.]

27 MARGÓCSY, 1999, 51–52.

28 SÓTÉR, 1967, 158. Sótér István állítását már az is cáfolja, hogy a *Budapesti Híradó* bírálatára korábban idézett feltehető válaszok jó része a *második kiadás* szövegéből volt előkereshető.

29 Vö. EÖTVÖS, 1845, 1:113.

30 EÖTVÖS, 1845, 2:271–272.

31 Vö. EÖTVÖS, 1845, 1:165–166.

32 EÖTVÖS, 1845, 2:82.

33 EÖTVÖS, 1845, 2:108.

34 Vö. EÖTVÖS, 1845, 2:256.

35 Vö. EÖTVÖS, 1845, 3:216.

36 Vö. EÖTVÖS, 1845, 1:258.

37 Vö. EÖTVÖS, 1845, 3:92.

38 EÖTVÖS, 1845, 2:2.

39 EÖTVÖS, 1950, 36.

40 Vö. EÖTVÖS, 1845, 1:312.; EÖTVÖS, 1865, 1:258.

41 EÖTVÖS, 1845, 2:108.; EÖTVÖS, 1865, 2:89.

42 Vö. EÖTVÖS, 1950, 1:36.

43 EÖTVÖS, 1845, 1:66.; EÖTVÖS, 1865, 1:53.

44 Vagy mégis?: „*A falu jegyzője* egy évet (októbertől a másik októberig) ölel fel Taksony megye életéből.” [FERENCZI, 1903, 128.] – írja meglegő módon Ferenci Zoltán monográfiájában.

45 EÖTVÖS, 1845, 1:5–6.

46 Az irányregényként való interpretációhoz történeti felhatalmazást nyújthat a kor-

társ olvasatokon, a megjelenést követő polémián túl Eötvös Szalay Lászlóhoz 1852. február 12-én írt levele is. Ez a levél habár konkrétan nem említi a regényt, mégis a levelet közreadó Nizsalovszky Endre szerint „Karl Gutzkownak az ún. ifjú német mozgalom szolgálatában írt” irányregénye kapcsán „valomást tesz Eötvösnek *A falu jegyzője* megírásakor követett írói elgondolásairól”: [NIZSALOVSZKY, 1967, 19.] „Tudod nem vagyok ellensége az irány regénynek – nincs is jogom hozzá mert hisz magam is hasonló regényt írtam – azonban felfogásom szerint a’ költőnek szabadsága e’ részben csak annyira terjed, hogy a’ létező dolgok ’s viszonyok között olyanokat választ előadása tárgyául melyek egy bizonyos eszmét fejeznek ki. Mint a’

festő, egy vagy más vidéket rajzol le, vagy több helyen létező vidék részleteket állít össze egy egészé hogy egy bizonyos benyomást idézzon elé, ezt teheti sőt ezt kell tenni a’ költőnek is, csak hogy az amit leír – ha bár más rendben és környülmények között – csakugyan létezzen is; ki azonban hogy eszméit testesítse egyes néposztályokat, ’s a’ korának bizonyos irányait személyesíti, ’s így létező emberek helyett úgy nevezett homme typeket készít, az felfogásom szerint túl ment a’ való művészet körén;”. [EÖTVÖS, 1967, 198.]

47 A hivatkozott tétel után néhol olvasható szám az Országos Széchényi Könyvtár jelzete.

48 SÓTÉR, 1967, 168.

IRODALOM⁴⁷

- EÖTVÖS József, *A’ falu’ jegyzője*. 1–3. köt. Hartleben Konr. Adolf tulajdona, Pesten, 1845. – 89.540
- EÖTVÖS József, *A’ falu’ jegyzője*. 1–3. köt. B. Eötvös József’ *Munkái*. 3–5. kötet. Hartleben Konr. Adolf tulajdona, Pesten, [1842–]1845. – App1547
- EÖTVÖS József, Nyilatkozat. *Pesti Hirlap*, 1845. 484. Junius 12. – FM 3/10397 [Eötvös, 1845b.]
- EÖTVÖS József báró, *A falu jegyzője*. 2. kiadás. Emich Gusztáv kiadása, 1–3 kötet, Pest, 1865. – 82.739
- EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*. Állami Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1950. – M207.208
- EÖTVÖS József, *Levelei Szalay Lászlóhoz*. Közzéteszi Nizsalovszky Endre. Akadémiai, Budapest, 1967. – B56.025
- EÖTVÖS József, *A falu jegyzője* I–II. A Magyar Próza Klasszikusai 28–29. kötet. Unikornis, Budapest, 1995. [saját; ebből idézek, ez a hivatkozások alapja]
- EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*. Magyar Elektronikus Könyvtár. URL: <http://www.mek.iif.hu> Drótos László (elektronikus változat), 2000/01 (elektronikus változat).

Budapesti Híradó – FM3/1631 [„A felvételeket az OSZK H3736, H3738, H8550, H1104, H1106 sz. anyagáról készítettük.” A két TUDOMÁNYOS VILAG cikk név nélküli, a BUDAPESTI HIRHARANG-ok o jellel vannak szignálva.]

Életképek – ML3/8 [A *Bibliográfiában* az 1845/11. szám szerepelt, [Hazucha Ferenc] Vas Andornak tulajdonítva, a többi cikk, a 14. kivételével, mely szintén Vas Andorként van szignálva, névtelen. Vas Andort még Szvaratkó is (Hazucha Ferenc)-nek nevezi, másrészt Sőtér István monográfiájában nem változtatja át. „A felvételeket az OSZK H32.422, H8.548, H26.601. számú anyagáról készítettük” – tájékoztat a mikrolap eleje, azonban az az érdekes helyzet állt elő, hogy elfelejtették lefotózni az *Életképek* 1845 2. félévétől megindult mellékletét, az *Irodalmi Őrt*. Ez a H32.422-es első- s a H8548-as másodpéldányból valóban ki van vágva, azonban a 3-ad (stb.) példányokban – ahol egyáltalán, ott – szépen az egyes *Életképek* után szerepel. Továbbá mind a mikrolap, mind a H8.548-as jelzet egyben az *Irodalmi Őr* jelzete is, csak

- a mikrolapon a fent vázolt okból nem szerepel (a mikrofilmes sem találta), de külön *Irodalmi Ór* H8.548 alatt megkapható (nyilván a kivágott példányok szépen egybekötve, s emiatt egy [két] jelzet két [három/négy] külön szöveget jelöl).]
- Honderü – ML3/37 [Valamennyi cikk névtelen.]
- Jelenkor – FM 3/5969 [Valamennyi cikk névtelen.]
- Pesti Divatlap – ML3/13 [A *Bibliográfia* a II. negyedév 12. számára hivatkozik, ennek szignóját nem oldja fel: D–r; az 1845. Téli 12-i számban olvasható Fővárosi Postásipót SÜRGÖNYI írta; a többi névtelen.]
- Pesti Hirlap – FM 3/10397 [A Fővárosi Ujdonságok rovatot előbb Δ, majd □ szignójú ember írta. Mind a *Bibliográfia*, mind Sőtér István, nem törődve a két különböző szignóval, illetve elmentmondásban azzal, ami Fenyő István *A centralistákról* írt monográfiájában olvasható a rovatvezető változásáról, a PH cikkek szerzőjéül Csengeryt adja. Sőtér István monográfiájában érdekesen azt mondja, „szerzőjéül Csengery Antalt gyaníthatjuk, aki az egyik cikk részleteit újból közli Eötvös Józsefről szóló tanulmányában”.⁴⁸ De fel sem merül berne, akkor ugyanezért Kelmenfy Lászlót és Szvaratkó Kálmánt is lehetne egy embernek tekintenie, hogy csak a legfeltűnőbb – konkrétan Szvaratkó mondatainak több mint a felét jelöletlenül és egyenesen Kelmenfytől veszi át – bár végül kijelenti: a lelkiismeretesen kitett idézeteken kívül még egy Kelmenfy László (Hazucha Ferencz) aláírással megjelent bírálatot is felhasznált segédforrásul, de miért ne viccelhetne önmagával? – ismétlést hozzam fel.]
- DEVESCOVI Balázs, *A falu jegyzője* mondatairól. – középpontosítás –. *Szöveghatárok feloldódása. Új Holnap különszám*. Miskolc, 1997.
- FENYŐ István, *Utószó*. In Eötvös József: *A falu jegyzője*. I–II. A Magyar Próza Klasszikusai 28–29. kötet. Unikornis, Budapest, 1995.
- FENYŐ István, *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Argumentum, Budapest, 1997. – MC 123.285
- FERENCZI Zoltán, *Báró Eötvös József*. A Magyar Történelmi Társulat Kiadása, Athenaeum, Budapest, 1903. – M60.464/42
- HARASZTHY Samu, A' Carthausi. *Athenaeum*, 1841. II. 27. szám. augusztus' 31. – ML3/26.
- KELMENFY László, A' falu jegyzője. *Irodalmi Ór*, 1846/10 [I. félv] Január 10-én. (A *Bibliográfia* szerint: [Hazucha Ferenc].)
- MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor. Kísérlet*. Korona Kiadó, Budapest, 1999.
- [névtelen:] Tudományos világ. Hazai irodalom. (Szép irodalom. „A falu jegyzője”). *Budapesti Híradó*, 1845. 194. Junius 8. – FM 3/1631
- NIZSALOVSZKY Endre, *Bevezető*. In Eötvös József: *Leveli Szalay Lászlóhoz*. Közzéteszi Nizsalovszky Endre. Akadémiai, Budapest, 1967. – B56.025
- SÓTÉR István, *Eötvös József*. Akadémiai, Budapest, 1967. – C52.296
- SZALAI Anna, Eötvös József Üveges Jancsija. *Irodalomismeret*, 2001/1–2.
- SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái II*. A Magyar könyvkiadók és könyvterjesztők egyesülése utánnomása, Budapest, 1980–1981. – M8.083/2
- TAXNER-TÓTH Ernő, A mitikus folyó regénybeli iránya. Szempontok *A falu jegyzője* értelmezéséhez. *Irodalomtörténet*, 2001/4.
- VAS Andor, *Irodalom. Életképek*, 1845. 11. mart. 15. – ML3/8
- Z. KOVÁCS Zoltán, Korsó és díszedény. „Irányzatosság” és ironia *A falu jegyzője* értelmezésében. *Irodalomtörténet*, 2001/4.